

KRYSTYNA STAWECKA

SAPIENTIA JAKO TERMIN FILOZOFICZNY W ŁACINIE OKRESU ARCHAICZNEGO

Sapientia, jedno z najstarszych łacińskich abstraktów, już w piśmiennictwie okresu archaicznego wykazuje bogactwo znaczeń¹. Dostaje się wtedy także do języka filozoficznego; o takim użyciu tego wyrazu można mówić wtedy, gdy sapientia określa wiedzę teoretyczną, filozoficzną (i retoryczną) bądź też jakąś praktyczną wiedzę moralną, wskazującą mniej lub więcej wyraźnie na problematykę roztrząsaną przez szkoły filozofów. W podobny sposób można doszukiwać się filozoficznych znaczeń rzeczownika i przymiotnika sapiens oraz czasownika sapere, a niekiedy nawet i przysłówka sapienter.

Chronologicznie na plan pierwszy badań wysuwają się użycia terminów sapiens i sapientia w pochwałach mężów stanu. Homeyer² zwraca uwagę na wczesne występowanie tych określeń w inskrypcjach i innych pochwałach mężów stanu, co zdaniem autorki desygnuje znaczenie w kierunku: mąż wybijający się w życiu państwowym (sapiens), mądrość polityczna (sapientia). Można by się zgodzić z taką interpretacją wyrazów sapiens czy sapientia w elogiach Scypionów³, ale pod warunkiem, że określmy bliżej, czym jest owa mądrość polityczna i na czym polega to „wybijanie się”. Barbatus — fortis vir sapiensque⁴, czy brat Scypiona Afrykańskiego, którego grobowiec kryje magna sapientia multasque virtutes⁵, mieli się odznaczać, jak głoszą inskrypcje, mądrością. Chyba jednak pod pojęciem tej mądrości należy rozumieć także i pewną sumę greckiego wykształcenia typu retoryczno-prawnego⁶, co potwierdzone jest

¹ Por. H. Homeyer, *Zur Bedeutungsgeschichte von Sapientia*, „Antiquité Classique”, 25 (1956) 301 i n. Cały niniejszy artykuł potraktowany jest właściwie jako rozwinięcie i uzupełnienie tych rozważań Homeyer, które dotyczą tylko jednego, filozoficznego aspektu znaczeń sapientia w łacinie archaicznej. Ażeby uniknąć zbędnych powtórzeń, zrezygnowano tu z naświetlania stosunku sapientia do greckiego terminu σοφία oraz do łacińskich prudentia i prudens.

² L. c., s. 303.

³ CIL I, 2, 7; 2, 11.

⁴ CIL I, 2, 7, w. 2.

⁵ CIL I, 2, 11, w. 1.

⁶ Na temat adaptacji greckiego ideału ἀνὴρ πολιτικός czy σοφός por.: T. Sinko,

wyraźnie w jednym z fragmentów *Annales* Enniusza, poety związanego z kulturalnym kręgiem Scypionów:

Pellitur e mediō sapientia, vi geritur res
spernitur orator bonus, horridus miles amator

(w. 272—273)

Cytowany tekst Enniusza tak właśnie interpretuje Homeyer⁷, stawiając równocześnie pytanie, czy poeta nie połączył tu dawnego znaczenia słowa, znaczenia powstałego pod wpływem greckim w okresie tworzenia się rzymskiego prawa z wspomnianym współczesnym sobie typem wykształcenia, zawdzięczanego także greckim nauczycielom. Wobec szczupłości materiału źródłowego można tu snuć jedynie różne przypuszczenia, niemniej wydaje się, że pewne światło na znaczenie słów *sapiens* i *sapientia* w pochwałach mężów stanu rzuca zachowany fragment z *Laudatio funebris L. Caecili Metelli patris*⁸. Tekst, przekazany przez Pliniuszą Starszego⁹, brzmi następująco: „Q. Metellus in ea oratione, quam habuit supremis laudibus patris sui L. Metelli pontificis [...] scriptum reliquit, decem maximas res optimasque, in quibus quaerendis sapientes aetatem exigerent, consumasse eum: voluisse enim primarium bellatorem esse, optimum oratorem, fortissimum imperatorem, auspicio suo maximas res geri, maximo honore uti, summa sapientia esse, summum senatorem haberi, pecuniam magnam bono modo invenire, multos liberos relinquere et clarissimum in civitate esse. Haec contigisse ei nec ulli alii post Romam conditam”. Ten interesujący fragment traktuje Homeyer¹⁰ dość pobieżnie, a wydaje się, że oba podkreślone wyrażenia zasługują na uwagę. Zamieszczona na wstępie pochwały zsumowująca formułka, w której użyto terminu *sapientes*, kryje w sobie pojęcie określonej kategorii ludzi, jaką precyzują bliżej wyliczone ideały: wojownik, mówca, mąż stanu, odznaczający się wybitną mądrością (zapewne wykształceniem i talentami przyrodzonymi), człowiek bogaty dzięki uczciwym zabiegom, wielodzietny, wreszcie cieszący się sławą w państwie. Te wszystkie określenia mają jedną cechę wspólną. Jest nią akcentowanie, przy pomocy superlatywów, nieprzeciętnego stopnia doskonałości, osiągniętej w poszczególnych dziedzinach. Oczywiście, licząc się z właściwościami łączy-

De Romanorum viro bono, „Rozprawy AU Wyd. Filol.” ser. II, t. XXI (37), Kraków 1904, s. 266.

⁷ L. c., s. 302.

⁸ *Oratorum Romanorum Fragmenta*, ed. H. Malcovatti, s. 10. Fragment datowany jest na r. 221.

⁹ Plin. *Nat.* 7, 139—140. Podkreślenia w cytatach pochodzą od autorki artykułu.

¹⁰ L. c., s. 303.

skiego superlatywu nie musimy koniecznie akcentować strony względnej i uważać, że osobnik chwalony był właśnie tym najwybitniejszym, choć upoważniałoby nas do tego zakończenie tekstu („Haec contigisse ei nec ulli alii post Romam conditam”). Wyliczone ideały* interesują nas tu w pierwszym rzędzie jako suma dążeń ludzi, którzy objęci są mianem sapientes. Nie ulega wątpliwości, że idzie tu o grupę obywateli oddanych sprawom państwa i mających udział w zarządzaniu rzeczypospolitą. Jednakże wyliczone ideały wkraczają także w sferę spraw pomimo swej wagi społecznej mieszczących się raczej w zakresie „dóbr” jednostkowych. Uczciwie zdobyty majątek czy liczna rodzina mogą przysporzyć osobistej sławy, mogą, ale jednak nie muszą być koniecznym atrybutem męża stanu. Legenda i historia rzymska знаła wielu wybitnych bohaterów, którzy o dobra takie nie dbali. A zatem nie można potraktować terminu sapientes wyłącznie jako synonimu wybitnego męża stanu, gdyż byłoby to rozumienie zbyt wąskie w stosunku do wyliczonych właściwości. Natomiast dwie sprawy zdają się tu być istotne: pewna wszechstronność w działalności życiowej (udział we wszystkich dziedzinach życia państwowego, zdobywanie majątku, troska o liczebność potomstwa) oraz podkreślony już postulat doskonałości, osiąganey na każdym polu. Tak ustalony ideał człowieka objęty terminem sapiens kojarzy się z grupą znaczeń virtus = energia, czynna postawa¹¹, oraz postuluje pełny rozwój jednostki, angażującej się w różne sprawy życiowe, zwłaszcza działającej na wszystkich polach służby państwowej i społecznej. Czy takie rozumienie terminu sapiens nie zdradza powiązań ze stoickimi koncepcjami? Wielokrotnie podkreślany przez literaturę późniejszą związek określenia sapiens z postawą ofiarnej służby dla państwa i społeczeństwa¹², w której to służbie jednostka może się wybić i zdobyć szczególne zasługi, bywa zazwyczaj tak właśnie oceniany. Podobnie wygląda sprawa bogactw, o czym wyraźnie mówi tekst Cicerona: Hecatonem quidem Rhodium discipulum Panaetii video in iis libris, quos de officio scripsit Q. Tuberoni, dicere, sapientis esse nihil contra mores, leges, instituta facientem habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis maximeque rei publicae (*De off.* 3, 15, 62). Postulat zdobywania majątku został tu filozoficznie przez ucznia Panecjusza uzasadniony przydatnością społeczną i państwową bogactwa jednostki. Przyjmując wczesne wpływy myśli greckiej¹³ nie musimy się dziwić, jeżeli w szczytkach archaicznego piśmiennictwa

¹¹ Por. K. Stawecka, *Virtus jako ideał życiowy w piśmiennictwie przedcycerońskim*, „Roczniki Humanistyczne”, 16 (1968), z. 3, s. 78 nn.

¹² Por. np. *Rhet. Her.* 4, 42, 54; 43, 55; 44, 57.

¹³ Por. Coleman-Norton P. R., *Philosophical Aspects of Early Roman Drama*, „Classical Philology”, 31 (1936) 320—337.

łacińskiego spotkamy być może jeszcze nieporadną, niemniej oczywistą próbę jakiegoś sprecyzowania pojęcia sapiens, zgodną w zasadzie z koncepcjami, których filozoficzne koneksje nie budzą już wątpliwości.

O ile sapiens w omawianym fragmencie *Laudationis funebris* ma wyraźnie znaczenie nadrzędne, zbiorcze, o tyle sapientia pozostaje tu określeniem dość wąskim znaczeniowo, jako że dotyczy tylko jednej właściwości człowieka zasługującego na miano sapiens. Zapewne należy ją rozumieć jako mądrość, tj. sumę wiedzy fachowej oraz doświadczenia potrzebnego we wszystkich dziedzinach tak szeroko ustawionej działalności¹⁴.

Sapientia w poezji łacińskiej poświadczona jest już od czasów Enniusza. Jej filozoficzne znaczenia słusznie tłumaczy Homeyer wpływami poezji greckiej¹⁵. Enniusz używa terminu sapientia jako odpowiednika greckiej σοφία, co uznaje się za nowość¹⁶:

Nec quisquam sophiam sapientia quae perhibetur
In somnis vidit prius sam discere coepit.

(Ann. w. 226—227)

Homeyer¹⁷ tłumaczy to miejsce „Najwyższa wiedza zdobyta przez studium greckiej filozofii”. Analizując pozostałe użycia sapientia u Enniusza wyodrębnia autorka następujące znaczenia: fachowa wiedza lekarska (Trag. *Achill.* w. 20), pojętność, zdolność myślenia (Trag. *Alcum.* w. 43), wykształcenie retoryczno-prawne potrzebne w działalności publicznej (Ann. w. 272), o czym już była mowa. Ostatnie miejsce warto zestawzić ze złożonym epitetem sapientipotens, utworzonym przez poetę i zachowanym także w fragmencie z *Annales*:

— — — stolidum genus Aeacidarum:
Bellipotentes sunt magis quam sapientipotentes

(w. 187—188)

Przeciwstawienie bellipotens — sapientipotens przypomina tamtą antytezę: sapientia — vis oraz bonus orator — horridus miles. Brutalna przemoc wojny przeciwstawiona jest w obu wypadkach pewnej kulturze umysłowej, którą jednak należałoby chyba rozumieć głębiej niż tylko

¹⁴ Termin sapientia nie znajduje się wcale na końcu pochwalnego wyliczenia, więc niesłusznie Homeyer (l. c., s. 303) przypisuje mu znaczenie zbiorcze.

¹⁵ L. c., s. 302.

¹⁶ Por. Ernout-Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris 1959 s.v.; Por. L. Afranius, w. 298—299:

Usus me genuit, mater peperit Memoria
Sophiam vocant me Grai, vos Sapientiam.

¹⁷ L. c., s. 302.

wykształcenie retoryczno-prawne, choć bez wątpienia idzie tu także o jakąś wiedzę „fachową” w zakresie spraw państwowych¹⁸.

U Cicerona¹⁹ zachował się ciekawy pozornie fragment z tragedii Enniusza *Medea exul* (Trag. w. 310): Qui ipse sibi sapiens prodesse non quit nequiquam sapit. W kontekście Cicero żali się na rozdzielanie pojęć bonus i sapiens, przy czym to ostatnie określenie ma oznaczać pewną zaradność w sprawach finansowych, co ilustrowane jest właśnie przy pomocy wiersza naszego poety. A zatem nie ma tu mowy o jakimś pogłębieniu filozoficznym, jakkolwiek samo sformułowanie mogłoby nasuwać tego rodzaju skojarzenia. Dostrzega to zresztą i Cicero, kwitując w ten sposób poetycką wypowiedź: Vere id quidem, si, quid esset prodesse mihi cum Ennio conveniret (*De off.* 3, 15, 62). Podobnie świadectwo Cicerona nie pozwala na doszukiwanie się filozoficznej interpretacji w przypisywanym Enniusowi fragmencie: [nam] flammam sapiens facilius ore in ardente opprimit. Quam bona dicta teneat (Trag. inc. nominis w. 437 — Cic. *De orat.* 2, 54, 222) oraz w anonimowym: nam sapiens virtuti honorem praemium haud praedam petit (Cic. *De orat.* 3, 26, 102), niemniej we wszystkich tych urywkach sapiens oznacza człowieka o pewnej kulturze umysłowej, co potwierdza jeszcze fragment z *Eumenides*:

Ita sapere esse optimum, ut pro viribus
Tacere aq fabulari tute noveris.

(Trag. w. 181—182)

Wydaje się zatem, że obok elementu fachowej wiedzy (zapewne retoryczno-prawnej w odniesieniu do mężów stanu) pod pojęciem sapientia w omawianych tekstach kryje się także pewna kultura umysłowa, ułatwiająca jednostce opanowanie samego siebie oraz oddziaływanie na otoczenie. Tak rozumiana sapientia byłaby pojęciem szerszym, niż sugeruje Homeyer²⁰. Podobnie i cytowane przez autorkę miejsce z Akcjusza nie wydaje się odnosić wyłącznie do spraw politycznych:

Proin tu vide, ne quem tu esse hebetem deutes aequae ac pecus
Is sapientia munitum pectus egregie gerat
Teque regno expellat [...]

(*Brutus* w. 33—35)

Sapientia mogłaby oczywiście oznaczać tu mądrość polityczną, jednakże wydaje się, że idzie tu raczej o przemysłność Brutusa, maskującego

¹⁸ Por. Titinius w. 127: „Sapientia gubernator navem torquet, non valentia”.

¹⁹ Cic. *De off.* 3, 15, 62; *Epist.* 7, 6, 20.

²⁰ L. c., s. 303.

swe rzeczywiste dążenia i zamiary, człowieka, który nie dochodzi swych praw przy pomocy brutalnej siły, lecz posługuje się podstępem, siłą umysłu, która przyniesie mu zwycięstwo.

U Plauta nie spotyka się określenia sapiens na oznaczenie człowieka oddanego służbie państwowej, natomiast występuje sapientia, w znaczeniu wykształcenie retoryczno-filozoficzne:

Eugepae; Thalem talento non emam Milesium:
Nam pol ad sapientiam huius nimius nugator fuit
Ut facete orationem ad servitum contulit.

(Capt. w. 274—276)

oraz sapere na określenie wykształcenia w ogóle:

[...] heu quam o Lude es barbarus,
quem ego sapere nimio censui plus quam Thalem.
I, stultior es barbaro Poticio,
Qui tantus natu deorum nescis nomina.

(Bacch. w. 121—124)

Ciekawsze użycia sapientia i sapere u Plauta kryją się wśród okrucichów filozofujących pouczeń, trudne niekiedy do uchwycenia ze względu na swój żartobliwy ton. I tak np. czasownik sapere służy w ustach Merkurego do pokwitowania miłostek Jowisza:

Siquid patri volup est, voluptas ea mi multo maxumast:
amat? sapit: recte facit, animo quando obsequitur suo:
quod omnis homines facere oportet, dum modo id fiat bono.

(Amph. w. 994—996)²¹

Rozważania Merkurego, że należy iść za głosem przyjemności i upodobania, przypominają żywo popularną naukę epikurejczyków, stąd sapit, jako określenie takiego właśnie postępowania, kryje w sobie aspekt mądrości respektowanej przez tę szkołę filozoficzną²². Dwukrotnie spotyka się u Plauta bardzo interesujące zestawienie sapere i sapiens z pojęciem fortuna. Pierwszego dostarcza monolog z *Pseudolusa*:

Centum doctum hominum consilia sola haec devincit dea,
Fortuna. atque hoc verumst: proinde ut quisque fortuna utitur

²¹ Por. ibid. w. 289: Meus pater [...] recte et sapienter facit.

²² Por. Epic. *Epist.* 3, 129: και δια τουτο την ηδονην αρχην και τελος λεγομεν ειναι του μακαριως ζην. παντην γαρ αγαθων πρωτον και συγγενικον ερωμεν, και απο ταυτης καταρχομεθα πασης αιρεσεως και φυγης και επι ταυτην κατανωμεν ως κανονι τω παθει παν αγαθον κρινοντες.

Ita praecellet atque exinde sapere eum omnes dicimus.

Bene ubi discimus consilium quoi cecidisse, hominem catum
Eum esse declaramus, stultum atque illum, quoi vortit male.

Stulti hauscimus frustra ut simus, quom' quid cupienter dari

Petimus nobis: quasi quid in rem sit possimus noscere.

Certa amittimus, dum incerta petimus. atque hoc evenit

In labore atque in dolore, ut mors obrepat interim

Set iam satis est philosophatum: nimis diu et longum loquor.

(w. 679—687)

Monolog zawiera tak lubiane w greckiej komedii nowej rozważania na temat losu. W rozważaniach tych znajdują się także myśli rozpowszechniane przez nauczycieli filozofii platońsko-arystotelesowskiej: umiejętność korzystania z darów losu, jako podstawa mądrości (ut quisque fortuna utitur [...] exinde sapere eum omnes dicimus), ograniczenie pragnień (stulti [...] quom' quid cupienter dari petimus nobis) i rozsądny wybór dóbr (certa amittimus, dum incerta petimus). Potocznemu znaczeniu stultus (człowiek, któremu się nie powiodło) przeciwstawiony jest catus (= bene quoi consilium cecidisse), jednakże to znaczenie potoczne zostało filozoficznie pogłębione. Stultus to równocześnie człowiek, który usilnie zabiega o coś, czego właściwie nie zna i w efekcie wśród cierpień i trudu zaskoczy go śmierć. Podsumowanie rozważań zwrotem: Set iam satis est philosophatum — tym razem, niewątpliwie, użyte jest bez tak częstych u Plauta żartobliwych czy deprecjonujących znaczeń.

Filozoficzną myśl, że człowiek sam jest odpowiedzialny za swoje szczęście, w połączeniu z zastosowaniem terminu sapiens, określającego człowieka, który potrafi kierować swoim losem, spotyka się także w komedii *Trinummus*:

LY.: Ne exprobra, pater: multa homini eveniunt quae volt, quae nevolt.

PH.: Mentire, edepol, gnate, atque id nunc facis haut consuetudine.

Nam sapiens quidem pol ipse fingit fortunam sibi:

Et non multa quae nevolt eveniunt, nisi fitor malust.

LY.: Multaest operae opus fictura, qui se fictorem probum

Vitae agundae esse expetit: set hic ad modum adulescentulust.

PH.: Non aetate verum ingenio apiscitur sapientia.

Sapienti aetas condimentum, sapiens aetati cibust.

(w. 361—368)

Sapientia oznacza tu zapewne mądrość życiową w ogóle, niemniej filozofujący kontekst pozwala nam na pogłębienie znaczenia słowa w kierunku mądrości zalecanej przez szkoły filozofów. Wyraźnie podkreślone odcienie znaczenia słowa od problemu wieku potwierdza jeszcze, że

tu nie chodzi o potoczne rozumienie mądrości, tak często utożsamianej z sumą życiowego doświadczenia²³.

Koneksje filozoficzne można też znaleźć w powiązaniu terminu *sapere* z *beneficium*, co również występuje u Plauta:

LY.: Alid est sapere, ut qui beneficium a benevolente repudis?

LE.: Nullum beneficium esse duco id quod quoi facias non placet. •

(*Trin.* w. 467—468)

Sapientia u Plauta może też oznaczać umiejętność zachowania się właściwego dla stanu społecznego człowieka:

[...] sed taceam optimumst.
Plus scire satiust quam loqui
Servom hominem: ea sapientia.

(*Epid.* w. 60—60b)²⁴

Analogicznie czasownik *sapere* może określać zachowanie człowieka-cho-
ragiewki, który zawsze potrafi dostosować się do otoczenia dla osiągnięcia
z tego korzyści:

[...] vorsipellem esse hominem convenit,
Pectus quoi sapit
Bonus sit bonis,
Malus sit malis,
Ut quaequomque res est, ita animum habeat [usque].

(*Bacch.* w. 659—662)

Kilka ciekawych użyć interesującego nas kręgu słów spotyka się w ko-
medii Plauta *Miles Gloriosus*. W dwóch miejscach zwraca uwagę spo-
łeczne zabarwienie pouczeń. Wyrzuty sumienia Pleusiklesa na temat na-
rażania gościnnego Periplektomena na zbytne wydatki zostają skwito-
wane w następujący sposób:

[...] Morus es.
nam in mala uxore atque inimico siquid sumas, sumptus est:
In bono hospite atque amico quaestus est quod sumitur,
Ut in quod divinis rebus sumptumst sapienti lucrest.

(w. 672—675)

²³ Por. Homeyer, l. c., s. 305; Publ. Syrus w. 590: Sensus non aetas invenit sapientiam.

²⁴ Por. Enn. Trag. 181—182:

Ita sapere opino esse optimum, ut pro viribus
Tacere ac fabulari tute noveris.

W usta Periplektomena włożono dalej gnome: At nemo solus satis sapit (w. 885), wskazującą na konieczność korzystania z rad i pouczeń innych ludzi. Czy należy doszukiwać się w tych wyrażeniach śladów zaleceń społecznej etyki stoickiej? Nie można odpowiedzieć na to pytanie z całą pewnością, niemniej w literaturze późniejszej istnieją wypowiedzi podobne, które nie budzą wątpliwości co do swego filozoficznego charakteru²⁵, a fakt ten upoważnia przynajmniej do postawienia powyższego pytania. W tejże samej sztuce Plauta *Acroteleutium* wypowiada następujące zdanie:

Si amavit umquam aut si parem sapientiam [hic] habet ac formam
Per amorem siquid fecero clementi animo ignoscet.

(w. 1251—1252)

Ten pełen egzaltacji zwrot oczywiście funkcjonuje żartobliwie na tle sceny uwodzenia żołnierza, jednakże *sapientia* musi tu oznaczać mądrość, polegającą na jakiejś kulturze osobistej, wyrozumiałości wobec innych, a więc ma znaczenie dość wyraźnie określone przez kontekst i pogłębione. Zestawić z tym można podobne znaczenie adverbium *sapienter*, użyte w komedii *Truculentus*:

[...] per tua te obscuro
Genua at istuc insipienter factum sapienter feras.
Mihique ignoscas, quod animi impos vini vitio fecerim.

(w. 825—827)

W dwóch komediach Plauta *Stichus* i *Rudens* spotyka się określenie *sapiens* oznaczające ideał człowieka. Rozmowa Philumeny i Pamphili w *Stichus*, utwierdzających się w konieczności dotrzymania zobowiązań w stosunku do mężów nieobecnych przez długi czas z niewiadomej przyczyny, zawiera ogólne pouczenia:

PA.: [...] meo animo omnis sapientis
Suum officium aequomst colere et facere.

(w. 39—40)²⁶

²⁵ Por. np. Cic. *De fin.* 3, 20, 65: quodque nemo in summa solitudine vitam agere velit, facile intellegitur nos ad coniunctionem congregationemque hominum et ad naturalem communitatem esse natos. Impellimur autem natura, ut prodesse velimus quam plurimis in primisque docendo rationibusque prudentiae tradendis.

²⁶ Por. Plaut. *Merc.* w. 375—376:

[...] saepe ex te audivi, pater:
Rei mandatae omnis sapientis primum praevorti decet.

Wypełnienie obowiązku, jak wynika z dalszych słów, ma być zupełnie niezależne od postawy współmałżonków. Silne akcentowanie obowiązków (por. w. 45—46: Omnibus obnixe opibus nostrum [nos] officium meminisse decet) przypomina żywo naukę stoików. Stąd zastosowany tu termin sapiens na oznaczenie człowieka, który tak rozumie swe życiowe zobowiązania, ma z pewnością podłoże filozoficzne. Podobnie zresztą można bez trudu dostrzec filozoficzną, pełną opanowania postawę, jako ideał kobiety najmędrzej:

AN.: Quae tibi mulier videtur multo sapientissima?

PH.: Quae tamen, quom res secundae sunt se poterit noscere:

Et illa, quae aequo animo patietur sibi esse peius quam fuit,

(w. 123—124)

W komedii *Rudens* na plan pierwszy wysuwa się aspekt uczciwości człowieka określanego terminem sapiens:

DAE.: Semper cavere hoc sapientis aequissimumst,

Ne conscii sint ipsi malefici suis.

Ego nisi quom lusim nil morer ullum lucrum.

GR.: Spectavi ego pridem comicos ad istum modum

Sapienter dicta dicere atque is plaudier,

Quom illos sapientis mores monstrabant poplo,

Set quom inde suam quisque ibant divorsi domum,

nullus erat illo pacto ut illi iusserant.

(w. 1246—1253)

Wyżej, w w. 1229: si sapias, sapias: habeas quod di dant boni — w ustach Gripusa ma potoczne znaczenie — umieć korzystać z okazji zysku, być sprytnym, zaradnym, stąd wypowiedź Daemoneses stanowi jakby przeciwstawienie i równocześnie właściwe wyjaśnienie pojęcia sapiens, co z kolei podejmuje jego rozmówca, przyznając, że mówi się w komedii o takich ideałach (sapientis mores sapienter dicta dicere), ale nie realizuje się ich w życiu. Sapiens jest tu zatem określeniem człowieka żyjącego według zasad, uczciwego, takiego, który był zazwyczaj nazywany vir bonus²⁷. Jednakże takie znaczenie terminu sapiens przez długi czas współistniało ze znaczeniem potocznym, skoro jeszcze Cicerona oburza wiązanie terminu sapiens z pojęciem zaradności i sprytu w sprawach finansowych. Opisując uczciwą, a niekorzystną transakcję Scewoli, mówi: „Nemo est, qui hoc viri boni fuisse neget; sapientis negant, ut si minoris quam potuisset vendidisset. Haec igitur est illa pernicies, quod alios bonos alios sapientes existimant” (*De off.* 3, 15, 62). Wobec tego fak-

²⁷ Por. Sinko, op. cit.

tu tym większe znaczenie mają zachowane w literaturze wcześniejszej ślady stosowania filozoficznego terminu sapiens na oznaczenie człowieka, który traktuje swoje życie na serio, poddając je rygorom obowiązków i zasad.

Poczynione obserwacje pozostają w pewnej sprzeczności ze stanowiskiem Homeyer. Autorka utrzymuje, że z wyjątkiem jednego miejsca z *Persy* (w. 552: „hau potui etiam in primo verbo perspicere sapientiam”), sapientia (podobnie jak sapere) u Plautusa oznacza wyłącznie znaną w okresie przedliterackim naturalną zdolność radzenia sobie w życiu²⁸. Całą resztę kwituje ogólnikową uwagą na temat istnienia pewnych wskazywek, iż Plautowi nie były obce „greckie filozoficzne i literackie” znaczenia słowa. Przykładem ma tu być igraszka słowna z imienia Phronesium, pochodząca z komedii *Truculentus* (w. 78 b: „nam phronesis est sapientia”)²⁹. Poprzednio dokonane analizy dowodzą jednak, że sapientia, sapere, sapiens i sapienter wykorzystywane były przez Plautusa w tych miejscach, w których greckie wzory zawierać musiały jakieś popularne pouczenia na temat mądrej — w duchu filozoficznym — postawy życiowej, co zasługuje na szczególną uwagę.

Terencjusz, obok potocznych zwrotów typu si sapis, używanych zwłaszcza przy różnych radach³⁰, podaje parokrotnie obszerniejsze wyjaśnienie terminów, które w swych kontekstach zdają się przypominać zalecenia popularnych filozofów.

W *Heauton timorumenos* spotyka się następującą wypowiedź:

SY.: Vis amare, vis potiri, vis quod des illi effici;
tuom esse in potiundo periculum non vis: hau stulte sapis,
siquidem id sapere est, velle te id quod non potest contingere.
aut haec cum illis sunt habenda, aut illa cum his mittenda sunt.

(w. 322—325)

Pierwsze sapere kryje w sobie odcień znaczeniowy sprytu i zaradności, jednakże drugie ma znaczenie pogłębione — pragnienie rzeczy niemożliwych nie jest mądrością. Ta jakaś korektura pierwszego wyrażenia mogłaby przypominać epikurejskie zalecenia, choć oczywiście należy tu zachować ostrożność. Natomiast bez wątpienia można dostrzec naukę epikurejczyków w słowach Parmenona, zwróconych do Fedrii:

²⁸ L. c., s. 305.

²⁹ W przypisie przypomina tu autorka wiersz Enniusza, którego greckie powiązania nie budzą wątpliwości: „tum pavor sapientiam omnem mi exanimato expectorat” (Trag. w. 43).

³⁰ Por. np. *Heaut.* w. 870, *Eun.* w. 721.

PA.: et ne te afflictos. PH.: Itane suades? PA.: Si sapi
neque praeterquam quas ipse amor molestias
habet addas, et illas quas habet recte feras.

(w. 76—78)

Unikanie zbędnych zmartwień, znoszenie koniecznych (jako wyjaśnienie zwrotu *si sapi*) należałoby tak właśnie filozoficznie interpretować. Inne określenie czasownika *sapere* spotyka się w komedii *Hecyra*:

LA.: istuc saperest, qui ubiqumque opus sit animum possit flectere,
quod faciundum sit post fortasse, idem hoc nunc fecerit sic ultro.

(w. 608—609)

Sapere użyto tu na wyrażenie siły woli, polegającej na zmuszeniu się do podjęcia trudnej, a słusznej decyzji. Połączono to z trafną obserwacją psychologiczną, że kroki dalsze nie będą już problemem. Inną definicję *sapere* znaleźć można w komedii *Adelphoe*:

SY.: Istuc est sapere, non quod ante pedes modost
videre, sed etiam illa quae futura sunt
prospicere.

(w. 386—388)

Sapere jako umiejętność przewidywania, patrzenia dalej, niż sięgają krótkotrwale sprawy dnia dzisiejszego, może być także odpryskiem pouczeń filozofów.

Interesujący jest także urywek z *Eunucha*:

TH.: Omnia enim prius experiri quam armis sapientem decet.
qui scis an quae iubeam sine vi faciat? GN.: Di vostram fidem,
quantist sapere! numquam accedo ad te quin abeam doctior.

(w. 789—791)

Ten urywek w zestawieniu z omawianymi fragmentami Enniusza, w których akcentowano przeciwstawienie *sapiens* i *sapientia* przemocy i walece (por. s. 54 nn.), potwierdzałyby, że pod tymi określeniami kryje się pojęcie jakiejś ogólnej kultury, co niekoniecznie musi być utożsamiane z umiejętnością radzenia sobie w życiu. Niezależnie od żartobliwego kontekstu sentencja *Thrazona* ma swoją wartość gnomiczną. W komedii *Heauton timorumenos* dwukrotnie pojawia się *sapere*, gdy mowa o udzielaniu rad innym ludziom, co ma być łatwiejsze od rozsądzania spraw własnych:

ME.: itan comparatam esse hominum naturam omnium,
 aliena ut melius videant et diiudicent
 quam sua! an eo fit, quia in re nostra aut gaudio
 sumus praepediti nimio aut aegritudine?
 hic mihi nunc quanto plus sapit quam egomet mihi.

(w. 503—507)

Por. w. 920—923:

CHR.: [...] prae iracundia,
 Menedeme, non sum apud me. ME.: Tene istuc loqui!
 Nonne id flagitiumst, te aliis consilium dare,
 Foris sapere, tibi non posse te auxiliarier?

W komedii *Andria* określenie: sapienter vitam instituit (w. 67) odnosi się do postawy życiowej młodego człowieka, który żyjąc układnie stara się ulegać wszystkim, aby nie ściągnąć na siebie niczyjej niechęci. Tego typu znaczenie sapienter niezupełnie pokrywa się z prostym pojęciem sprytu i zaradności życiowej — idzie tu raczej o przemyślaną i konsekwentnie realizowaną postawę, co wynika wyraźnie z kontekstu wypowiedzi:

SJ.: Sic vita erat: facile omnes perferre ac pati,
 Cum quibus erat quomcumque una, eis sese dedere
 Advorsus nemini, eorum studiis obsequi
 Numquam praeponens se illis, ita ut facillume
 Sine invidia laudem invenias et amicos pares.
 SO.: Sapienter vitam instituit: nam hoc tempore
 Obsequium amicos, veritas odium parit.

(w. 62—68)

Problem zdobycia chwały, bez budzenia zawiści, czy też zdobycia przyjaciół świadczy o pogłębieniu pojęcia życiowej zaradności przez obserwacje dokonane w szkołach filozofów.

Z rzymskiej poezji dramatycznej warto jeszcze przytoczyć kilka urywków. Dwukrotnie sapere i sapiens zdają się wskazywać na umiejętność rozumowania. U Akcjusza czytamy:

Sapimus animo, fruimur anima: sine animo anima est debilis

(Trag. w. 296)

Następny fragment pochodzi z *Antiopy* Pakuwiusza:

Ita saeptuosa dictione abs te datur,
 Quod coniectura sapiens aegre contulit:
 Non intellegimus, nisi si aperte dixeris.

(Trag. w. 4—6)

Pakuwiusz oczywiście zasługuje na szczególną uwagę ze względu na sławny spór Amfiona i Zetosa „in sapientiae rationem”³¹.

Ciekawy także jest fragment z Cecyliusza, mówiący zapewne o mądrości filozoficznie rozumianej:

Saepe est etiam sub palliolo sordido sapientia.

(w. 266)³²

Na zakończenie warto by jeszcze przytoczyć urywek tekstu nieznanego autora komedii, zachowany przez Kwintyliana (*Inst.* 6, 3, 97):

Felicitas est quam vocant sapientiam.

(Com. w. 48)

Ribbeck, przyjmując powyższe brzmienie tekstu, zestawia je z odpowiednimi gnomami greckimi³³. Bardon³⁴, idąc za większością kodeksów, przyjmuje inną lekcję: „Facilitas est quam vocant sapientiam”, co tłumaczy: „L'indulgence est ce qu'on appelle sagesse”. Jeśli zgodzimy się z odczytaniem tekstu i interpretacją Bardona, omawiany fragment da się zestawić z tymi miejscami u Plauta, w których sapientia określana jest jako swego rodzaju wyrozumiałość (por. s. 61), bądź też z owym sapienter w *Andrii* Terencjusza (w. 67), kwitującym rozważania na temat gładości postępowania młodego człowieka.

We fragmentach satyr Lucyliusza spotyka się termin sapiens, który dwukrotnie zdaje się być użyty w rozumieniu filozoficznym:

Sin autem hoc vident, bona semper petere sapientem putant.

(w. 624)

paenula, si quamvis, cantherius, servus, segestre
utilior mihi quam sapiens

(w. 515)³⁵

³¹ Tekst zachowany w *Rhet. ad Her.* 2, 27, 43. Por. Homeyer, l. c., s. 304.

³² Cic. *Tusc.* 3, 23, 56: „Hic Socrates commemoratur, hic Diogenes, hic Caecilianum illud [...]”.

³³ Zdaniem Ribbecka (*Scaenicae Romanorum poesis fragmenta*, v. II, *Comicorum fragmenta*, Teubner, 1894, s. 141) najtrafniej da się ten fragment zestawić z wierszem Menandra czy Eurypidesa: τὸν εὐτοχοῦντα καὶ φρονεῖν νομίζομεν.

³⁴ H. Bardon, *La littérature latine inconnue*, Klincksieck, Paris 1952, t. I, s. 51.

³⁵ Por. C. *Lucilii Carminum reliquiae*, rec. enar. F. Marx, Lipsiae 1904, v. II, s. 239: „aliter Varro Menippeus: non quaerendast homini qui habet virtutem paenula in imbri”.

W artykule niniejszym, pomyślanym jako rozwinięcie, a niekiedy uzupełnienie i sprostowanie rozważań Heleny Homeyer³⁶, omówiono jedynie te urywki tekstów literatury archaicznej, w których sapientia, sapiens czy sapere zdają się mieć znaczenie filozoficznie pogłębione. Określenia te użyte w pochwałach mężów stanu, trudne do sprecyzowania w tekstach inskrypcyjnych, znajdują swe uzupełnienie we fragmencie z *Laudatio funebris Metelli* (por. s. 54 nn.), gdzie ideał męża stanu okazuje się dziwnie bliski koncepcjom stoickim. Teksty poetyckie ze względu na swe ściślejsze powiązania z greckimi wzorami dostarczają więcej śladów filozoficznych znaczeń omawianych terminów. Mimo szczątkowego stanu spuścizny Enniusza, Akcjusza czy Pakuwiusza można znaleźć przykłady na pogłębione znaczenie sapientia (kultura umysłowa, zdolność myślenia, wiedza filozoficzna, wiedza fachowa). Komedia Plauta i Terencjusza, zachowujące (choć w odmiennej formie) tak lubiane przez grecką komedię nową rozważania na temat mądrej — w duchu filozoficznym — postawy życiowej, zawierają terminy sapientia, sapere, sapiens i sapienter zastosowane na jej określenie, co jest szczególnie ważne wobec równoczesnego występowania potocznych znaczeń tych słów, jak spryt, zaradność itp. Tak więc już w łacinie okresu archaicznego rozpoczyna się właściwie długotrwały i zmuśny proces tworzenia języka filozofii. Wśród różnych sposobów wzbogacania materiału leksykalnego znajduje się także nadawanie nowych znaczeń słowom już istniejącym, czego dobrą ilustrację możemy znaleźć w historii terminów sapientia, sapiens, sapere i sapienter.

SAPIENTIA COMME TERME PHILOSOPHIQUE DANS LE LATIN DE LA PÉRIODE ARCHAÏQUE

L'article est conçu en tant qu'un développement et un supplément à ces considérations de H. Homeyer (*Zur Bedeutungsgeschichte von Sapientia*, „Antiquité Classique”, 25, p. 301—318) qui concernent seulement l'aspect philosophique du terme *sapientia*, *sapiens*, *sapere* et *sapienter* dans le latin archaïque. Ces définitions employées dans les éloges des hommes d'État, difficiles à préciser dans les textes d'inscriptions, ont trouvé leur supplément dans le fragment de *Laudatio funebris de Metellus* où l'idéal de l'homme d'État se montre proche des conceptions stoïciennes. Les textes des poètes, parce que liés davantage avec les modèles grecs, fournissent plus de traces de signification philosophique des termes en question. Bien qu'il nous reste très peu de l'oeuvre d'Ennius, d'Actius ou de Pacuvius, on peut y trouver des exemples d'une signification approfondie de *sapientia* (culture d'esprit, capacité de penser, connaissances philosophiques, connaissances professionnelles).

³⁶ Por. przypis 1.

Les comédies de Plaute et de Térence qui conservent (bien que sous une forme différente) les considérations tant aimées par la nouvelle comédie grecque sur la sage (dans le sens philosophique) attitude dans la vie, contiennent, pour définir cette attitude, les termes de *sapientia*, *sapere*, *sapiens* et *sapienter*; ceci est très important vu l'apparition en même temps des significations courantes de ces mots, telles que ruse, esprit débouillard etc.